Gönderim Tarihi: 22.10.2019

Kabul Tarihi: 26.12.2019

SÜRMELİ ÇUKURU'NDA ÖNEMLİ BİR MERKEZ; SUVEREN KALESİ VE YERLEŞMELERİ

An Important Center in the Sürmeli Pit; The Suveren Castle and Settlements in
The Iğdır Plain Settlement

Alpaslan CEYLAN

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
bceylanerzurum@hotmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-0533-905X

Gökhan KALMIŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
gokhan_kalmis@hotmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-0118-9373

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğudaki ili Iğdır ilidir. Sürmeli Çukuru'nda yer alan Iğdır Ovası, bölgeden geçen Aras Nehri tarafından sulanmaktadır. Aras Nehri'nin açmış olduğu derin vadiler, tarih boyunca yol ağlarının güzergâhı olmuştur. İran Yaylalarından gelen yollar ile Kafkaslardan gelen yollar, kavşak noktası olan Iğdır'da birleşmektedir. Bu yollar Horasan – Erzurum üzerinden Anadolu'nun içlerine açılmaktadır.

Iğdır ilinin tarihi, Mezolitik ve Neolitik Çağ'a kadar dayanmaktadır. Iğdır'da Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Karaz Kültürü görülmektedir. Kiklopik ve yarı kiklopik tarzda inşa edilen kaleler, Orta Tunç ve Son Tunç dönemine aittir. Melekli Höyükte yapılan araştırmalar zengin bir Urartu varlığına işaret etmektedir. Urartu Kralı Menua adına inşa edilen Menuahinili bu ilde yer almaktadır. Iğdır, Urartu varlığından sonra Med hâkimiyetine girmiştir. Sonraki dönemde Pers - Akhemenid hâkimiyetini görmüştür.

Suveren Kalesi, Iğdır'ın 12 km. güneyinde bulunan Suveren Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Kalede Erken Demir, Orta Demir ve Orta Çağ'a ait keramiklere rastlanılmıştır. Ayrıca Urartu dönemine ait kaya işaretleri kalede görülmektedir. Suveren Kalesi'nin bazı bölümlerinde sur duvarları izlenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Iğdır, Sürmeli Çukuru, Aras Nehri, Urartu, Kaya işaretleri, , Karaz Kültürü, Menuahinili

Abstract

The easternmost province of the Eastern Anatolia Region is Iğdır. The Iğdır Plain in the Sürmeli Pit is irrigated by the Aras River passing through the section. The deep valleys opened by the Aras River have been the route of road networks throughout history. The roads from the Iranian Plateaus and the roads from the Caucasus meet in Iğdır. At the intersection of Iğdır, the connecting roads open into Anatolia through Horasan - Erzurum.

The history of Iğdır dates back to Mesolithic and Neolithic. Karaz Culture has been observed since Late Chalcolithic Age. Built in cyclopic and semi-cyclopic style, the castles belong to the Middle Bronze and Late Bronze periods. Melekli Höyük indicates a rich Urartian presence. Menuahinili built in the name of King Urua Menua is located in this province. Iğdır came under the rule of Med after the existence of Urartian. In the following

period, Persian Achaemenid took over.

Suveren Castle is 12 km. south of the village of Suveren. It is located southeast. Castle Early Iron. Middle Iron and Medieval pottery were found. In addition, Urartian rock signs are seen in the castle. In some parts of the Suveren Fortress walls can be traced.

Keywords: *Iğdır, Sürmeli Pit, Aras River, Urartian, Rock signs,, Karaz Culture, Menuahinili*

1. GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğu ucundaki il Iğdır'dır. Üç ülke ile sınırlarını oluşturan ilin kuzeyi ve kuzeydoğusu Ermenistan, güneydoğusu ise Nahçıvan (Azerbaycan) ve İran'dır. Iğdır'ın ülke içindeki komşuları ise; kuzey ve kuzeybatısında, Kars'ın Digor ve Kağızman ilçeleri ile Ağrı'nın Doğubayazıt ve Taşlıçay ilçeleridir. Erzurum – Kars platosunda yer alan Iğdır'ın Ermenistan ile sınırını Aras Nehri oluşturur. “Sürmeli Çukuru” olarak adlandırılan geniş ova günümüzde ikiye ayrılmıştır. Türkiye’de kalan kısmı “Iğdır Ovası”, Ermenistan’da kalan kısmı ise “Revan Ovası” olarak adlandırılmaktadır. Türkiye’nin ve Avrupa’nın en yüksek, dünyanın ise en yüksek ikinci volkanik dağı olan Ağrı Dağı (5137 m.) Iğdır'ın en önemli sembolüdür (Erinç, 1953, s. 82; Güneri, 1992, s. 1 vdd.; Tanyu, 1998, s. 481; Geyikoğlu, 1999, s. 252 vd.; Şimşek & Alim, 2009, s. 1vd.; Şimşek, 2018, s. 180 vd.; Ceylan & Özgül, 2018, s. 25 vd.).

Aras Nehri, kaynağını Palandöken ve Bingöl Dağları'ndan almaktadır. Aras Nehri, bölgenin sosyo ekonomik ve kültürel yapısında önemli bir rol oynamaktadır. Herodotos ve Xenophon başta olmak Antik kaynaklarda Aras Nehri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bir nehirden ötesi olan Aras Nehri, başta Türkiye olmak üzere ülkelerin destanlarında, edebiyatlarında, şarkılarında, şiirlerinde, acılarında, sevinçlerinde yer almıştır. Aras Nehri'nin açmış olduğu derin vadiler, tarih boyunca yol ağlarının güzergâhı olmuştur. İran Yaylalarından gelen yollar ile Kafkaslardan gelen yollar, Iğdır'da birleşmektedir. Kavşak noktası olan Iğdır'da birleşen yollar, Horasan - Erzurum üzerinden Anadolu'nun içlerine açılmaktadır. Iğdır ilini de kapsayan Sürmeli Çukuru, tarihi İpek Yolu üzerindedir. Orta Avrupa'ya ve Uzakdoğu'ya giden kervan yolları buradan geçmektedir. Kervanlar için yörede kervansaraylar, hanlar ile haberleşme ve savunma amaçlı kaleler inşa edilmiştir (Herodotos 1983: I/201,202, 205,209, 211,216, III/36, IV/11, 40; Xenophon, 1984, s. 132; Tuncel, 1991, s. 333; Ceylan, 2008, 43 vd.; Şimşek & Alim, 2009, s. 1 vd.; Özgül, 2011, s. 91 vd.; Günaşdı, 2013, s. 10; Ceylan, N., 2015, s. 18; Ceylan & Bingöl & Karageçi, 2018).

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi iki çukur ovaya sahiptir. Bunlar; batıda Erzincan Ovası, doğuda ise Iğdır Ovası'dır. Iğdır Ovası'nın denizden

yüksekliği 800 m'dir. Iğdır karasal mikroklimal bir iklime sahiptir. Iğdır ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Tarım alanında meyve, sebze ve tahıl tarımı yapılmaktadır. Meyve olarak elma, kayısı ve şeftali, sebze olarak ise domates, biber, patlıcan ve hıyar yetiştirilmektedir. Hayvancılıkta ise büyükbaş ve küçükbaş yetiştiriciliği yapılmaktadır (Ceylan & Özgül, 2018, s. 38.).

Iğdır tarihindeki en eski yerleşmelerin, Mezolitik ve Neolitik Çağ'a kadar uzandığı ifade edilmiştir. Kökten tarafından bölgede 1943 yılında yapılan yüzey araştırmasında, Gökçeli Höyükte elde edilen verilere dayanarak bölgedeki ilk yerleşmelerin, Mezolitik veya Neolitik Çağ'da başladığı vurgulanmıştır (Kökten, 1943, s. 603 vd.). Bölgede yapılan araştırmalarda Kalkolitik Çağ, Tunç Çağ, Demir Çağ ve Orta Çağ'a ait bulgular elde edilmiştir (Kuftin, 1944, s. 13 vd.; Barnet, 1963, s. 153 vd.; Kleis & Hauptmann, 1976, s. 13; Ceylan, 2000, s. 181 vd.; Ceylan, 2001, s. 71 vd.; Ceylan, 2002, s. 165 vd.; Ceylan, 2003, s. 311 vd.; Bingöl, 2003, s. 159; Ceylan, 2004, s. 263 vd.; Ceylan, 2005, s. 189 vd.; Ceylan, 2007, s. 163 vd.; Ceylan & Bingöl, 2008, s. 129 vd.; Kozbe - Ceylan vd., 2008, Melekli; Ceylan & Bingöl, 2009, s. 133 vd.; Ceylan & Bingöl, 2010, s. 375 vd.; Günaşdı vd., 2012, s. 49 vd.; Özgül & Ceylan, 2013, s. 277 vd.; Bingöl, 2013, 115 vd.; Üngör & Bingöl, 2014, s. 61 vd.; Karageçi, 2014, s. 77 vd.; N. Ceylan & Günaşdı, 2015, s. 71 vd.; Ceylan & Bingöl, 2016, s. 447vd.; Ceylan & Üngör, 2017, s. 25 vd.; Ceylan & Özgül, 2018, s. 43 vd.). Kökten'i takiben 1944 yılında Kuftin tarafından Melekli Höyük'te kazı çalışması yapılmıştır. Burada Iğdır Ovası'nın Urartu dönemine ait önemli bulgular elde edilmiştir (Kazıda elde edilen bulgular, Tiflis Müzesine götürülmüştür. Geniş bilgi için bak; Kuftin, 1944, s. 13 vd.; Kozbe - Ceylan vd., 2008, Melekli.). Iğdır Bölgesi 1998 yılından itibaren "DYAP" (Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları) projesi çerçevesinde yüzey araştırmaları, başkanlığımdaki ekip tarafından yapılmaya başlanmış ve önemli sonuçlar alınmıştır. Kars ve Iğdır Bölgesi çalışmaları 2012 yılından itibaren Bingöl hocanın başkanlığındaki ekibe devredilmiştir (Ceylan, 2000, s. 181 vd.; Ceylan, 2001, s. 71 vd.; Ceylan, 2002, s. 165 vd.; Ceylan, 2003, s. 311 vd.; Ceylan, 2004, s. 263 vd.; Ceylan, 2005, s. 189 vd.; Ceylan, 2007, s. 163 vd.; Ceylan & Bingöl, 2008, s. 129 vd.; Ceylan & Bingöl, 2009, s. 133 vd.; Ceylan & Bingöl, 2010, s. 375 vd.; Günaşdı vd., 2012, s. 49 vd.; Özgül & Ceylan, 2013, s. 277 vd.; Üngör & Bingöl, 2014, s. 61 vd.; N. Ceylan & Günaşdı, 2015, s. 71 vd.; Ceylan & Bingöl, 2016, s. 447vd.; Ceylan & Üngör, 2017, s. 25 vd.).

M.Ö. 3250 – 1750 tarihleri arasında Karaz Kültürü'nün Doğu

Anadolu Bölgesi'ne hakim olduğu görülmektedir (Harita I). Geç Kalkolitik Çağ'dan başlayan Karaz Kültürü, İlk Tunç Çağı boyunca varlığını sürdürmüştür. Transkafkasya'dan Filistin'e, Malatya, Elazığ'dan Kuzeybatı İran'a kadar yayılım göstermiştir. Mimari özelliği ve keramiği ile ön plana çıkan Karaz Kültürü, Iğdır Bölgesi'nde yoğun olarak görülmektedir. Karaz Kültürü, M.Ö. III. binin ikinci yarısından itibaren tarih sahnesine çıkan Hurriler ile ilişkilendirilmektedir. Biz de bu ilişkilendirmenin güçlü olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Karaz Kültürü ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun bir nüfus artışı görülür. Ayrıca Hurrilerin kültürü, ekonomisi, hayat tarzları ile Karaz Kültürü büyük ölçüde örtüşmektedir. Karaz Kültürü döneminde tarım ve hayvancılığın yanı sıra dokumacılık, çömlekçilik ve madencilik önemli bir gelişme göstermiştir (Bittel, 1945, s. 94 vd.; Koşay & Tufan, 1959, s. 349 vdd.; Burney & Lang, 1971, 43 vdd.; Arsebük, 1974, s. 1 vdd.; Pehlivan, 1984, s. 77; Pehlivan, 1990, s. 168 vd.; Yiğit, 2005, 55 vd.; Ceylan, 2015, 477 vd.; Pehlivan, S., 2016, 241 vd.; Ceylan, Özgül & Kalmış, 2019, s. 26 vd.)

Karaz Kültürü döneminde höyükler ön plana çıkarken, devam eden tarihi süreçte yani Orta Tunç ve Son Tunç çağında genellikle dağ eteklerinde kurulmuş kaleler ile ovalarda kurulan nekropoller dikkat çekmektedir. Söz konusu kaleler genellikle kiklopik ya da yarı kiklopik teknikte inşa edilmiştir (Bingöl, 2003, s. 163; Ceylan, 2004, s. 169 vd.; Ceylan & Özgül, 2018, s. 44 vd.).

Hurri – Mitanni Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Doğu Anadolu'da Hurri kökenli boylar ve onlara akraba etnik topluluklar, beyler etrafında toplanmışlardır. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yaşayan topluluklar M.Ö. XII. yy'da başlayıp M.Ö. IX. yy'a kadar sürecek olan "Uruatri – Nairi" konfederasyonunu oluşturdular. Bu dönemi "Urartu'nun Proto Tarihi" veya "Urartu'nun Arkaik Çağı" olarak adlandıran bilim insanları bulunmaktadır (Melikişvili, 1960, s. 13; Van Loon, 1966, s. 6; Salvini, 1967, s. 32; Tarhan, 1978, s. 1 vdd.; Erzen, 1992, s. 24 vdd.; Ceylan, 2015, s. 486; Günaşdı, 2016, s. 113 vd.; Özgül, 2016, s. 137 vd. Üngör, 2018, s. 207; Kalmış, 2017, s. 48 vd.).

Uruatri – Nairi konfederasyonları dönemi sonunda bu beylikler güçlü düşmana (Asur) karşı birliktelik sağlayarak Urartu Devleti adı altında birleşmişlerdir (Harita II) (Tarhan, 1978, s. 72 vd.; Tarhan, 1982, 69 vd.; Baştürk, 2013, s. 69 vd.) Urartular kendilerine "Bianili" adını vermektedirler. (Geniş bilgi için bak.; Khanzaq, Biscione, Nobarı & Salvini, 2001, s. 25 vd.; Ceylan, N., 2015, 266). Urartu Devleti'nin hızlı gelişim gösterdiği Menua (M.Ö. 810 – 786) dönemine kadar Iğdır ve çevresinde

yerel beylik olan **Erikua Krallığı** bulunmaktaydı. Erikua Krallığı'nın başkentinin **Luhuni** olduğunu yazıtlardan bilmekteyiz. Luhuni'nin lokalizasyonu olarak Kasımıntığı Kalesi olduğu ifade edilmektedir (Ceylan, 2004, s. 269 vd.; Ceylan, 2008, s. 166; Belli, 2009, s. 44 vd.; Özgül & Üngör, 2016, s. 226; Ceylan & Özgül, 2018, s. 79 vd.; vd.). Başkent dışında Urartu döneminde Iğdır Ovası'nda kurulan önemli bir merkez, Kral Menua adıyla anılan Menuahinili'dir. Bu merkezinde Karakoyunlu Kalesi olduğu görüşü genel olarak bilim insanları tarafından kabul edilmektedir (Belli, 2009, s. 2009, 44 vd.; Özgül & Üngör, 2016, 226 vd.; Ceylan & Özgül, 2018, s. 53.).

Urartu Devleti'nin zayıflaması ve yıkılış sürecine girdiği döneme kadar Iğdır, Urartu egemenliğinde kalmıştır. M.Ö. 8. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasındaki dönemde Kimmerler, arkasından da İskitler'in Kafkas geçitlerini aşarak Anadolu'ya girdikleri görülür (Tarhan, 1983, 109 vdd.; Parpola, 1987, s. no. 31; Salvini, 2006, s.98; Özgül & Ceylan, N., 2017, s. 24 vd.; Ceylan & Günaşdı, 2018, 97 vd.). Urartu Devleti'nin önemli yerleşmeleri ve kaleleri M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında İskit saldırıları ile yakılıp yıkılmıştır.

Doğu Anadolu'nun Medler ile Lidyalılar arasında yapılan savaş ve ardından yapılan Kızılırmak Antlaşması (M.Ö. 585) öncesinde Med egemenliğine girdiği görülmektedir. Buna rağmen Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek yaylalarında Kimmer ve İskit boyları varlıklarını yüzyıllar boyu devam ettirmişlerdir (Xenophon, IV; Tarhan, 1972, s. 229; Durmuş, 1987, s.281; Memiş, 2005, s. 43 vdd.; Özgül, 2015, s. 159 vd.; Ceylan, A. & Ceylan, N. 2018, s. 74.).

Iğdır Bölgesi'nin, Urartu'nun yıkılışından sonra Med hâkimiyetine girdiği bilinse de bu dönem de hatta daha sonrasında bölgeye egemen olan Pers - Akhamenid dönemine ait bilgi ve bulguya rastlanamamıştır. Arşaklılar'ın egemenlik (M.Ö. 4. yüzyıl başları) kurduğu Iğdır Bölgesi, M.Ö. 34 yılında Roma İmparatorluğu'nun toprakları olmuştur. Roma İmparatorluğu'ndan sonra Iğdır ve çevresi Araplar, Selçuklular, Cengizliler, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş ve idare edilmiştir (Kırzioğlu, 1953, s. 135 vd.; Sevim, 1983, s. 7 vd.; Uzunçarşılı, 1988, s. 406 vd.; Ceylan & Özgül, 2017, s. 55.).

2. SUVEREN KALESİ VE YERLEŞMESİ

2.1. Suveren Kalesi

Suveren Kalesi Iğdır'ın 12 km. güneyinde bulunan Suveren Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda yer almaktadır (Harita III, Foto I).

Denizden yüksekliği 1295 m'dir. Ağrı Dağı'nın Iğdır Ovası'na bakan yamacına kurulmuştur. Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı, Büyük Ağrı (5137 m.) ve Küçük Ağrı (3896 m.) adı ile anılan iki koni biçimli tepeden oluşur. Ağrı Dağı'nın kuzeyinde, ortasından Aras Nehri'nin geçtiği "Sürmeli Çukuru" yer alır. Günümüzde kalenin kurulduğu tepeye su deposu inşa edilmiştir. Kalede yaptığımız incelemede kalenin bulunduğu tepenin topografik yapısına uygun olarak yapıldığı görülmüştür. Kalenin sur duvarları tespit edilmiştir. Kiklopik teknikle inşa edilen sur duvarlarının önemli bölümü tahrip edilmiştir (Foto II). Kalede yapılan incelemelerde mimari yapıların varlığı belirlenmiştir.

Mimari yapıların önemli bölümünün kalenin güney kesiminde olduğu görülmüştür. Mimari yapıların büyük bir kısmı yuvarlak ve dörtgen yapılardır. Mimari yapılarda tahribatın çok olmasından dolayı dağılmalar görülmektedir. Kalenin deprem kuşağında olması dolayısıyla tahribatların bir kısmının bu nedenle meydana geldiğini düşünmekteyiz. Ancak asıl neden kaleye yapılan su deposu sırasında iş makineleri ile yapılan tahribattır. Suveren Kalesi'nde ki tahribat, su deposu yapımı ile sınırlı kalmadığı anlaşılmıştır. Halen kaçak kazıların yapıldığı incelemelerimiz sonucunda belirlenmiştir. Kale ile ilgili ilk çalışmalarımıza 2004 yılında başlamıştır.

Daha sonraki yıllarda da kalede incelemelerde bulunduk. Yaptığımız her incelemede yeni kaçak kazı çukurları ile karşılaştık. Kalede elde ettiğimiz çok sayıdaki keramik verileri incelenmiştir. Yaptığımız incelemelerde keramiklerin Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ ile Ortaçağ'a ait olduğu belirlenmiştir (Foto III – IV, Çizim I). Kalenin özellikle Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağ'da yoğun yerleşim gördüğünü düşünmekteyiz (Ceylan & Bingöl, 2006: 110; Ceylan, 2008, s. 234 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Suveren Kalesi.).

2.2. Suveren Yerleşmesi I

Suveren Yerleşmesi I, Iğdır'ın 12 km. güneyinde bulunan Suveren Köyünün 1 km. güneydoğusunda ki Suveren Kalesi'nin 2 km güneybatısında bulunmaktadır (Foto V). Denizden yüksekliği 1329 m'dir. Geniş bir alana yayılan yerleşme yayvan bir düzlükte yer almaktadır. Yerleşmenin geniş bir alana yayılmış olması, büyük bir yerleşme olduğunu doğrulamaktadır. Yerleşme alanında mimari yapılar incelenmiştir. Yapılan incelemelerde kare planlı bir yapı tespit edilmiştir. Kare planlı yapı kalın duvarlar ile inşa edilmiştir. Bu yapının çevresinde oluşturulmuş sayıları 15'i bulan küçük yapılar ile bir kompleks meydana getirilmiştir.

Yerleşmenin daha yüksekte bulunan kısmı, nekropol alanını

oluşturmaktadır. Yerleşmeden daha yükseğe ölü gömme geleneği, bölgede halen devam etmektedir. Suveren Kalesinde olduğu gibi burada da çok sayıda kaçak kazı yapıldığı tespit edilmiştir. Kaçak kazılarda ortaya çıkarılan mezarlarda yaptığımız incelemeler, Erken Demir Çağ mezarlarından çıkan boncuklar ve çanak çömlek parçaları ile örtüşmektedir. Üzülerek ifade etmekteyiz ki Erken Demir Çağ'a tarihlendirdiğimiz bu mezarların büyük bir kısmı tahrip edilmiştir.

Yerleşmede yaptığımız incelemelerde, Urartu dönemine ait kaya işaretleri tespit edilmiştir. Yalnızca Urartu coğrafyasında rastladığımız kaya işaretlerinin kökeni hakkında şimdilik herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Urartu döneminde rastladığımız kaya işaretleri, Urartu'nun yıkılışıyla birlikte terk edildiği anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu'nun dışında Ermenistan ve İran'da da Urartu dönemi kalelerinde de kaya işaretleri bulunmaktadır (Foto VI), (Kleiss, 1981, s. 23 vd.; Belli, 1989, s. 65 vd.; Başgelen, 1998, s. 14-17; Konyar, 2008, s. 312; Konyar, 2013, s. 239 vd.; Ceylan & Üngör, 2018, s. 217; Danişmaz, 2018, s. 193 vd.). Kaya işaretleri genellikle "U", "V", "O" daire, "L", "Y" biçimlerinde yapılmıştır (Ceylan, 2000, s. 185; Kozbe & Ceylan, 2008, Çadirkaya (Pekeriç); Ceylan & Üngör, 2018, s. 217 vd.; Geniş Bilgi İçin Bak. Ceylan, Baskıda, "Urartu'da Kaya İşaretli Kalelerden Çadirkaya Kalesi").

Urartular'ın kaya işlemedeki ustalığının da bir kanıtı olan kaya işaretleri ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden birincisi kaya işaretlerinin dini ve mistik işlevinin olduğu hakkındaki görüştür. Kalelerin tehlikelerden kurtulması amacı ile yapılan kaya işaretlerinden, adanan kurbanların kanı akıtılmaktadır. Böylece kale kötülüklerden korunmaktadır (Belli, 1989, s. 65 vd; Belli, 1992, s. 13vd.; Belli, 2001, s. 365 vd.). İkinci görüş ise kaya işaretlerinin herhangi bir dini ve mistik özelliği olmadığı yönündedir. Kaya işaretleri olarak ifade edilen taş oymalar tekerlek, boyunduruk ve diğer atlı arabaların aksanlarının üretimi için kullanılan kalıplardır (Konyar, 2008, s. 311vd.; Konyar, 2013, s. 239vd.). Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu işaretler kesin olarak Urartu dönemine aittir (Ceylan,2008, s.235.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Suveren Kalesi.)

2.3. Suveren Yerleşmesi II

Suveren Yerleşmesi II, Iğdır'ın 12 km. güneyinde yer alan Suveren Köyü'nün 2 km. batısında yer almaktadır. Suveren Kalesi'nin yaklaşık 630 m. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Suveren Yerleşmesi II, denizden 1311 m. yükseklikte yer almaktadır. Suveren Kalesi ile yerleşmeyi derin bir vadi

ayırmaktadır. Suveren Yerleşmesi I kadar yoğun olmamakla birlikte mimari kalıntılar tespit edilmiştir (Foto VII, Çizim II). Savunma açısından son derece elverişli bir konumda olan yerleşmenin üç tarafı derin vadilerle, dördüncü tarafı ise dik bir tepe ile çevrilidir. Suveren Yerleşmesi II’de de diğer Suveren yerleşmesi ve kalesinde olduğu gibi kaçak kazı izlerine rastlanılmıştır. Yerleşmeden elde edilen keramik verileri Orta Demir Çağ ve Ortaçağ’a aittir (Ceylan,2008,s.236; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Suveren Kalesi.)

3. SONUÇ

Ağrı Dağı’nın yamaçlarında özellikle 3500 m’den aşağıda olan kısımlarında geniş otlakların bulunması bölgeyi özellikle hayvancılık bakımından verimli kılmaktadır. Söz konusu otlaklar sayesinde Iğdır ve çevresinin Geç Kalkolitik Çağ’dan itibaren yerleşme gördüğünü bilmekteyiz. Geç Kalkolitik Çağ özelliği gösteren Hazinetepe ve Gıcık Yerleşmeleri ile İlk Tunç Çağı verilerinin tespit edildiği Melekli ve Gökçeli Höyük oldukça önemlidir.

1998 yılından itibaren başladığımız “DYAP” projesi çerçevesinde Iğdır Bölgesi’ni aralıksız incelemeye devam etmekteyiz. Bölgede bazı merkezleri tekrar tekrar ziyaret ederek durumlarını takip etmekteyiz. Bu merkezlerden biri de Suveren’dir. İki yerleşme ile bir kale içeren Suveren Bölgesi gerek Iğdır şehrine yakınlığı ve gerekse Suveren Köyüne yakınlığı nedeni ile kaçak kazıların aralıksız devam ettiği bir merkez olma özelliği göstermektedir. Suveren Kalesi’ne su deposu yapılması sırasında, iş makinaları ile kalede yapılan tahribat ise sınırları zorlayacak boyuttadır.

Suveren merkezi Iğdır tarihine ışık tutacak niteliktedir. Kale ve yerleşmelerini makalemize konu etmemizin nedeni kalenin tahribattan korunması, restorasyonunun yapılması ve yerleşmede kaçak kazılara maruz kalan Erken Demir Çağ mezarlarının kalanlarında acilen kurtarma kazısı yapılmasına katkı sağlamak içindir. Yine Suveren Yerleşmesi I’de var olan ve tahribata açık olan Urartu dönemi kaya işaretlerinin koruma altına alınarak Iğdır şehrine taşınması gerekmektedir. Bu işaretler ileride görmeyi çok arzu ettiğimiz Iğdır Müzesi’nde sergilenecek nitelikte bir arkeolojik eserdir.

Iğdır tarihi üzerine çalışmalar yürüten bir bilim insanı olarak, Suveren merkezinin kurtarılması için yetkilileri göreve davet ediyoruz. Bilim insanı olarak bizlere düşen sorumluluğu ise yerine getirmeye hazır olduğumuzu belirtmek isterim.

4. KAYNAKLAR

- Arsebük, G. (1974). Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Barnett, R. D. (1963). "The Urartian Cemetery At Igdyr". *Anatolian Studies* XIII. Ankara.
- Başgelen, N. (1998). "Kars ve Ağrı İllerinden Bazı Kaleler Hakkında Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat* 40-41. 14-17.
- Baştürk, M. B. (2013). "Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Labturi ?=? Lutibri. 35 Yıl Sonra, Yeniden", *Tarhan Armağanı, M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler, Essays in Honour of M. Taner Tarhan*. Oğuz Tekin - Mustafa H. Sayar - Erkan Konyar (Ed.) İstanbul: 69-79.
- Belli, O. (1989). "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri, Monumentale Felszeichen im Bereich Urartäischer Festungsanlagen". *Anadolu Araştırmaları* 11. 65 – 121.
- Belli, O. (1992). "Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı/Die Ausgrabungen an de Urartaischen Festung Anzaf Bei Van". *Arkeoloji ve Sanat* LIV-LV. 13-29.
- Belli, O. (2001). "Surveys of Monumantel Urartian Rock Sign İn East Anatolia". *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*. (ed. O. Belli), İstanbul: 365-369.
- Belli, O. (2009). "Ağrı Dağı Bölgesinin Urartu Krallığı İçin Önemi". *II. Uluslararası Ağrı Dağı Ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*. Oktay Belli (Ed.) 42-50.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
- Bingöl, A. (2013). "Hurrilerin Siyasi Organizasyonu". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1. Erzincan: 115-133.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar:Mısır, Filistin, Suriye*. (çev. Halit Çambel). İstanbul.
- Burney, C.A. - D. M. Lang. (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Ceylan, A. (2000). "1998 yılı Erzincan Yüzey Araştırması". *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/17*. Ankara: 181 – 192.
- Ceylan, A. (2001). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/18*. İzmir: 71 – 82.
- Ceylan, A. (2002). "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/19*. Ankara: 165 – 178.
- Ceylan, A. (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/20*. Ankara: 311 – 324.
- Ceylan, A. (2004). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, Araştırma Sonuçları Toplantısı II/21". Ankara: 263 – 272.
- Ceylan, A. (2004). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/21*. Ankara: 263-272.
- Ceylan, A. (2005). "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/22*. Ankara: 189 – 200.

- Ceylan, A. (2005). “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/22*. Ankara: 189-200.
- Ceylan, A. (2007). “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı I/24*. Ankara: 163 – 182.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum.
- Ceylan, A. (Baskıda). “Urartu’da Kaya İşaretli Kalelerden Çadırkaya Kalesi”.
- Ceylan, A. & Bingöl A. (2008). “2006 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı III/25*. Ankara: 129-149.
- Ceylan, A. & Bingöl A. (2009). “2007 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/26*. Ankara: 133-151.
- Ceylan, A. & Bingöl A. (2010). “2008 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/27*, Ankara: 375-399.
- Ceylan, A. & Bingöl, A. (2016). “2014 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I/33*. Ankara: 447-472.
- Ceylan, A., Bingöl, A. & Karageçi, M. (2018). Eskiçağda Kars Kaleleri. Erzurum.
- Ceylan, A. & Ceylan, N. (2018). Doğu’nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları. Erzurum.
- Ceylan, A. & İ. Üngör. (2017). “2015 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/34*. Ankara: 25-50.
- Ceylan, A. & Günaşdı, Y. (2018). Eskiçağda Erzurum Kaleleri. Erzurum.
- Ceylan, A. & Özgül, O. (2018). Eskiçağ’da Iğdır Kaleleri. Erzurum.
- Ceylan, A., Özgül, O. & Kalmış, G. (2019). “ Karaz Kültürü’nün Kahramanmaraş ve Çevresindeki Yansımaları”. *Uluslararası Antikçağ Döneminde Maraş Sempozyumu* 17-18 Kasım 2017. Kahramanmaraş.
- Ceylan, N. (2015). Kuzeybatı İran’da Önemli Urartu Yerleşmeleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Ceylan, N. & Günaşdı, Y. (2015). “2013 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/32*. Ankara: 71-92.
- Danışmaz, H. (2018). “Palu Kalesi’ndeki Urartu Kaya İşaretleri”. *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı – I*. E. Çakar, K. Çelik, Y. Kısa (Ed.) Elazığ: 193 – 198.
- Durmuş, İ., (1997). “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”. *Belleten LXI*. Ankara: 273-286.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Geyikoğlu, H. (1999). “Süremeli Çukurunda Kayılar”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 12, 252-254.
- Günaşdı, Y. vd., (2012). “2010 Yılı Erzurum-Erzincan- Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı III/29*. Ankara: 49-71.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü. Erzurum.

- Günaşdı, Y. (2015). “Erzincan Sıratâşlar Kalesi”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/9. Edirne: 113-131.
- Güneri, S. (1992). “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”. *TAD*, 30, 149-195.
- Herodotos. (1983). *Herodotos Tarihi*. (Çev. M. Ökmen). İstanbul.
- Kalmış, G. (2017). *Tarihi Ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan*. (Basılmamış Doktora Tezi). Erzurum.
- Karageçi, M. (2014). “Arpaçay Havzasında Tunç Çağı Yerleşmeleri”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14. Kars: 77-95.
- Khanzaq, R. B.-R. Biscione-A. R. H. Nobarı-M. Salvini. (2001). “Haldı’s Garrison-Haldı’s Protection. The Newly Found Rock Inscription of Argisti II In Shisheh, Near Ahar (East Azerbaijan, Iran)”. *SMEA / XLIII/I*. s. 25-37.
- Kırzioğlu, M. F. (1952). *Dede-Korkut Oğuznameleri* (I. Kitap). İstanbul.
- Kleiss, W. & Hauptmann, H. (1976). *Topographische karte von Urartu*. Berlin.
- Kleiss, W. (1981). “Felszeichen im Bereich urartäische Anlagen”. *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 14. 23 – 26.
- Konyar, E. (2008). “Urartu Coğrafyasında Anıtsal Kaya İşaretleri İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım”. *Muhibbe Darga Armağanı*. İstanbul: 312 – 320.
- Konyar, E. (2013). “Urartu Kaya Kalıpları: Araba Tekerlekleri”. *Tarhan Armağanı*. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar (Ed.) İstanbul: 239 – 245.
- Koşay, H. Z. & K. Turfan. (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”. *Belleten* XXIII, 1959, 349-413.
- Kozbe, G. & Ceylan, A. vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6a-b Demir Çağları*. İstanbul.
- Kökten, İ. K. (1943). “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”. *Belleten*, 7/27, Ankara. 601-613.
- Kuftin, B. A. (1944). “Urartskij “Kolumbarij” u podosvy Ararrata i Kuro- Araksski eneolit /An Urartian “Columbariaum” on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kura Araxes basin. *Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii*.
- Melikişvili, G. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- Memiş, E. (2005). *İskitlerin Tarihi*. Konya.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum.
- Özgül, O. (2015). “Çoruh ve Kür Vadisi’nde Kimmer-İskit Yer Adları”, *Belgü* II, 159- 181.
- Özgül, O. (2016). “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)-A Strategic Urartian Fortress in Erzurum: Tepeköy (Pir Ali Baba)”. *Tüba-Ar* 19, 137-159.
- Özgül, O. & Ceylan, A. (2013). “2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II/30*. Ankara, s. 277-292.
- Özgül, O. - İ. Üngör. (2016). “Erikua’da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17, 225-240.

- Özgül, O. & Ceylan, N. (2017). “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* IV. 24 – 62.
- Parpola, S. (1987). *The Correspondence of Sargon II. Part I. Lettters from Assyria and the West (SAA) II*. Helsinki.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
- Pehlivan, M. (1990). “Karaz ve Hurriler”. *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I*. Van. 168-176.
- Pehlivan, S. (2016). “Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17. Kars: 241-265.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*. Roma.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.
- Sevim, A. (1983). *Genel Çizgileri İle Selçuklu Ermeni İlişkileri*. Ankara.
- Sırrı E. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Şimşek, O. & M. Alım. (2009). “İğdır İli’nin Turizm Potansiyeli”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3, 1-26.
- Şimşek, O. (2018). “İğdır İlinin Nüfus Özellikleri”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5(14). 180-210.
- Şimşek, O. & Alım, M. (2009). “İğdır İli’nin Turizm Potansiyeli”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3. 1-26.
- Tanyu, H. (1988). “Ağrı Dağı”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi-I*, 481-482.
- Tarhan, M. T. (1972). *Eski Çağ’da Kimmerler Problemi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. Yayımlanmamış Doçentlik Tezi. İstanbul Üniversitesi Fakültesi. İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1982). “Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutupri=Lapturi” Hakkındaki Yeni Görüşler”. *Anadolu Araştırmaları VIII*. İstanbul: 69-114.
- Tarhan, M. T. (1983). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara:109-120.
- Tuncel, M. (1991). “Aras”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-III*. 332-335.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi II*. Ankara.
- Üngör, İ. & Bingöl, A. (2014). “2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I/31*. Muğla: 61-77.
- Üngör, İ. (2018). “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”. *XVII. Türk Tarih Kongresi – I*. Ankara: 207 – 233.
- Van Loon M. N. (1966). *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.
- Xenophon. (1984). *Anabasis*. İstanbul.
- Yiğit, T. (2005). “Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 24. Ankara: 55-69.

EKLER **Harita I: Karaz Kültürü Yayılım Haritası** **Harita II: Urartu Yayılım Haritası**

Harita III: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri **Foto I: Suveren Kalesi Genel Görünüm** **Foto II: Suveren Kalesi Sur Duvar Kalıntıları** **Foto III: Suveren Kalesi Keramik Örnekleri**

Foto IV: Suveren Kalesi, Keramik Örnekleri

Çizim I: Suveren Kalesi, Keramik Çizimleri

Foto V: Suveren Yerleşmesi I, Genel Görünüm

Foto VI: Suveren Yerleşmesi I, Kutsal Kaya İşaretleri

Çizim II: Suveren Yerleşmesi I, Kutsal Kaya İşaretleri Çizimi

Foto VII: Suveren Yerleşmesi II, Genel Görünüm